

УДК 377:78.071(477)«19»

Л.М. Устименко

РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ ЯК ІСТОРИКО-СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Сучасна цивілізація з її орієнтацією на споживання матеріальних благ призвела до певної духовної кризи. Суспільство в цілому й особистість, зокрема, потребують відповідного духовного відродження, одним із проявів якого є звернення людини до свого народного коріння, національних святинь, релігії предків. Саме така потреба покликала сучасну людину, що визначилася зі своїми релігійними переконаннями, до храму, а тих, хто перебуває у пошуку, в подорожі святими місцями різних релігій.

Згідно з історичними джерелами, релігійний туризм з'явився у XIX ст., коли, крім об'єктів історико-культурної спадщини, туристи почали активно відвідувати і культові споруди різних релігій, при цьому людина, що відвідувала храм чи спостерігала релігійне свято, не обов'язково мала належати до конфесії, якій належав сам храм. Зрозуміло, що туристи, які практикували відвідання релігійних центрів, повинні були дотримуватись відповідних норм поведінки, щоб не ображати почуттів віруючих відвідувачів певного храму. Тобто поведінка, одяг туриста за встановленими нормами майже не відрізнялися від вигляду паломника. У чому ж різниця між туристом, що здійснює тур релігійними центрами, та паломником, між релігійним туризмом і паломництвом?

Паломництво (прочанство) – один із найдавніших видів подорожей. Особливо воно набуло масового характеру як до місцевих, так і до головних релігійних центрів, коли сформувались основні світові релігії: християнство, іслам, буддизм. Паломництво – подорож із метою відвідання святинь та виконання релігійних призначень, що чітко визначені певним релігійним культом, що, в свою чергу, ґрунтується на вірі людини. Тобто справжнім паломником може бути лише віруюча людина. Назва «паломництво» походить від звичаю віруючих приносити з Палестини пальмову гілку. Паломників слід відрізняти від пілігримів, хоча вони могли бути й паломниками. Все ж пілігрими – це люди, що обирають подорож способом життя, тобто більшість часу вони проводять у подорожах. У російській мові цьому поняттю відповідає слово «странник» [5; 123].

Релігійний туризм досліджували такі вітчизняні науковці, як Любіцева О. та Романчук С. (що розглядають релігійний туризм з історико-географічної та культурологічної точки зору), Сапелкіна З. та Христов Т. (історико-релігієзнавчий аспект), Устименко Л. та Афанасьєв І. (історико-культурологічний аспект), але ще не представлено цілісного дослідження релігійного туризму з історико-суспільної точки зору, що й обумовило написання даної статті.

Метою даного дослідження є обґрунтування релігійного туризму як важливого історико-суспільного явища, що потребує виконання наступних завдань:

- охарактеризувати поняття та основні функції релігійного туризму;
- проаналізувати основні етапи розвитку релігійного туризму;
- визначити основні напрямки розвитку релігійного туризму.

Згідно останнім дослідженням розрізнять кілька напрямів подорожей з релігійною метою. Перший напрям це, власне, традиційне паломництво, а другий – релігійний туризм, тобто подорож, пов'язана з відвіданням святинь певної релігії з пізнавальною метою (знайомство з релігійними пам'ятниками, історією та ритуалами певної релігії) та наукові поїздки фахівців, що вивчаються ті чи інші релігії. Люди, що практикують такі подорожі, не обов'язково мають бути віруючими.

Загальною основою паломництва є вірування, що молитва або обряд, пов'язані з певним місцем їх здійснення, природним чи рукотворним об'єктом, що має відношення до божества або певного явища. Святині можуть бути природного походження: вершини гір,

скелі, ріки, озера, джерела, печери тощо. До рукотворних святинь належать храми, ікони, місця, пов'язані з принесенням жертв, місця погребіння, а також різні речі, що належали святим та з часом стали реліквіями. Тобто, місцями паломництва в усі часи були природні або антропогенні (створенні людиною) об'єкти, що визнані священними (сакральними). Категорія священного визначається як те, що має святість, освячене, пов'язане з певним релігійним культом, шановане, заповітне, особливо цінне, містичне за своїми властивостями. Релігійний підхід до сакралізації в першу чергу пов'язаний з дивами, видіннями, діяннями засновників релігій або святих, а також із центрами духовного життя.

Відповідно до цього сакральні об'єкти та місця передбачають певну ієрархію за шкалою релігійної цінності для вірян певної релігії, що дає можливість класифікувати їх за рівнями:

1. Світового рівня – Свята земля (осередок паломництва трьох світових релігій).
2. Конфесіонально-регіонального рівня – найбільш шановані святині для вірних кожної світової та регіональної релігії (Ватикан для католиків, Афон для православних).
3. Місцевого рівня – найбільш шановані святині для вірних локальних (Зарваниця, що належить до греко-католицької церкви) та місцевих релігій.

Сакралізація об'єктів або місць є певним відгуком людства на відчуття проявів божественного в довкіллі, намагання закріпити це відчуття в певних місцях, де божественна сила проявляється та відчувається найбільше. Основною мотивацією подорожі до святині є отримання благодаті та долучення до магічної сили святині. Тому й обрядовість, пов'язана з відвідуванням святинь та поклоніння їм, великою мірою співпадає в різних релігіях. Наприклад, обхід святинь (Кааби в Мецці мусульманами, гори Кайласу, що на Тибеті індуїстами, Потали та храму Джоханг у Лхасі буддистами-ламаїстами, хресні ходи в християнстві тощо).

Паломництво є свідомою дією, спрямованою на задоволення людиною своїх духовних потреб. З ним пов'язували сподівання та зміни на краще (одужання, сприяння справам, повернення душевного спокою, спокутування гріхів та очищення сумління).

Основними завданнями паломництва є:

- здійснення релігійного обряду або участь в ньому;
- поклоніння святому місцю, храму, іконі, мощам;
- духовне вдосконалення;
- отримання благодаті, зцілення (духовного або фізичного), поради (наприклад, в Оптину пустинь приходили до старців, щоб отримати пораду та благословення);
- досягнення політичних або інших цілей, отримання прав на лідерство або поважний статус в релігійній общині, що особливо характерно для мусульманських країн. (Наприклад, мусульман, що здійснили хадж до Мекки і Медини поважно називають «хаджа», тобто той, хто здійснив хадж, така людина отримувала поважний статус у релігійній общині, з нею радилися, часто їй надавали повноваження лідера общини);
- виконання обітниць або спокутування гріхів (епітимії) для прощення гріхів;
- за наказами інших авторитетних осіб або виконання їх доручень;
- доповнення релігійної освіти.

В основі паломництва лежить віра, любов та пошана до святині. Як відомо протестанти, які не вшановують святинь, не практикують паломництва. Щоб здійснити паломництво, треба попередньо до нього готуватись, виконувати певні релігійні призначення, як то молитви, дотримання посту, утримання від гніву, роздратування, осуду, розваг, зберігати душевну рівновагу. Традиційно, більшість людей здійснювали паломництво до святих місць пішки, у зручному розтоптаному взутті, лише зовсім немічних везли на возах. Із молодих і здорових тільки знатні особи дозволяли собі порушити правило паломників – іти пішки. На ночівлю зупинялись на постійних дворах або у селян на сіновалах. В дорозі паломники постились, за більш суворими правилами деякі прочани споживали тільки хліб та воду. З собою брали дрібні гроші монетами, щоб творити

милостиню в дорозі. Під час подорожі намагались не жартувати, не сміятись, не марнословити – готували душу для прощення гріхів та отримання благодаті в святих місцях. Йшли з молитвами. Коли, нарешті, добирались до місця паломництва, першим ділом йшли вклонитися головній святині, заради якої вирушили в дорогу. Обов'язково були присутні на богослужінні, сповідались, а наступного дня причащались Святих Таїн. І тільки після цього оглядали «достопам'ятності», відпочивали душею. Часто паломники намагались отримати благословення авторитетного в святому місці старця, поговорити з ним, попросити пораду-наставлення. Після цього, духовно збагаченні, з благодаттю, паломники вирушали додому. [5]

Той, хто вперше вирушає в паломництво повинен порадитись зі священником або з людиною, яка вже здійснила паломництво, щоб дотримуватись певної поведінки під час подорожі та відвідання святих місць, форми одягу, вимог до харчування тощо.

Основною відмінністю паломницьких та релігійних турів є контингент споживачів. В першому випадку – це вірні певної релігії, які вирушають у подорож заради реалізації своєї духовної мети, а в другому – люди, (не обов'язково віряни певної релігії), основною мотивацією яких є цікавість до релігійних об'єктів та культу, поглиблення вивчення і дослідження. Тому часто такі подорожі називають практичним релігієзнавством.

Водночас мотивація релігійного туриста в процесі подорожі може змінюватися, він може почати слідувати певним нормам поведінки вірянина і це, до речі, може бути без усвідомлення цього самим туристом. Тому, незважаючи на наявні відміни, між цими двома видами подорожей не можна проводити різкої грані. На сьогоднішні різниця між традиційним паломництвом і релігійним туристом поступово зменшується. Спостерігається зустрічний рух завдяки змінам в традиційних формах паломництва [2; 12].

Релігійний туризм як структурна складова ринку туристичних послуг, різновид культурно-пізнавального туризму, має з паломництвом спільні об'єкти, місця та, як правило, один час здійснення подорожі (особливо на великі релігійні свята, коли служби особливо пишні, зі сховищ дістаються святині та реліквії для поклоніння). Але контингент подорожуючих, їх мотивація до подорожі, мета, а відповідно й вимоги до комфортності (для паломника чим аскетичніше, тим краще для духовного вдосконалення), якості обслуговування, форм організації, змісту екскурсій (екскурсія для паломника не є формою просвітництва, її зміст базується на догматах релігії й спрямовується на їх дотримання, а форма проведення – відповідати релігійній традиції) суттєво відрізняються.

Сучасні паломники активно користуються досягненнями цивілізації. Вже мало хто здійснює подорож пішки. Спрощуються заборони, за словами самих православних паломників, котрі мають дотримуватись суворого посту під час прощі на Великий піст. Часто самі організатори паломництва, що працюють із благословення відповідних єпархій, а отже мають дотримуватись правил, часто їх порушують. Наприклад, групі православних паломників під час Великого посту на сніданок та вечерю подавали м'ясо, це тоді, коли заборонено вживати молочні продукти, яйця та рибу, ну, а м'ясо – зовсім грубе порушення. Хоча відомо, що під час подорожі піст може бути послаблений, але це тоді, коли людина залежить від обставин і немає іншого виходу. Причина ж вище наведеного прикладу досить тривіальна. Справа в тому, що м'ясо часто дешевше, ніж риба, люди краще ним наїдаються та й готувати його простіше, а з овочевими стравами, щоб вони були калорійними та смачними, треба більше часу.

З іншого боку туристична індустрія та й самі запити туристів, що вже задовольнили свої інтелектуальні потреби, побачили основні історико-культурні туристичні об'єкти, прагнуть до нових вражень, а отже, нових об'єктів та, відповідно ним, маршрутам. Туристична індустрія активно популяризує сакральні місця, що спричиняє їх комерціалізацію через зростання туристичних потоків.

Одним із популярних нині різновидом релігійного вмотивованого туризму є такий, що отримав назву духовно-паломницького туризму і розвивається паралельно з традиційним.

Такий туризм поки що має досить вузьку соціально-психологічну базу і географічну спрямованість. Представлений переважно поїздками туристів із Північної Америки, Західної Європи, країн СНД, України на різні духовні практики до країн Сходу, у першу чергу до Індії (де існує багато ашрамів, різних релігійних шкіл щодо вдосконалення особистості), Китаю, Тибету, Непалу, Японії [2].

Якщо проаналізувати розвиток паломництва як суспільного явища, то є необхідною складовою духовної самореалізації особистості, а в контексті історичному, можна сказати, що воно є предтечею туризму. Впродовж століть, саме паломництво створило систему організації тривалого подорожування з наданням мандрівникам певного комплексу послуг, як то: перевезення, надання проживання та харчування, екскурсійного обслуговування. Готувало провідників, гідів, екскурсоводів. Тобто формувало організаційні засади туризму.

Паломництво та релігійний туризм виконують наступні суспільні функції:

- пізнавальну (під час релігійних подорожей люди отримують нову інформацію щодо сакральних об'єктів, розширюють або й змінюють свій світогляд);
- консолідує (як правило сакральні та культові об'єкти є умовним центром, де зосереджується вагома кількість вірян та туристів);
- комунікативну (часто культові об'єкти є центрами суспільного життя);
- лікувальну (під час релігійних подорожей люди отримують зцілення);
- ресурсозберігаючу (як правило, організатори релігійних подорожей зацікавлені та сприяють збереженню довкілля та історико-культурних об'єктів).

Розвиток паломництва, а згодом і релігійного туризму, можна умовно поділити на чотири етапи розвитку.

1 етап – з найдавніших часів до XIII ст. Цей етап можна назвати передісторією паломництва або початковим. Загальною рисою для паломництва цього періоду була стихійність в організації подорожей.

Подорожі паломників до Палестину почалися вже в III-IV ст. У IV ст. в Єрусалимі побудований храм Гробу Господнього, який є й донині основною святинею та центром паломництва усього християнського світу. Вже в VI ст. для паломників із Галлії (Франція) був складений маршрут (дорожній), що слугував путівником від берегів Рони до Йордану.

Найбільш сприятливі умови для паломників з Європи склалися під час правління халіфа Гаруна аль-Раида на рубежі VIII-IX ст. Халіф навіть надіслав у дар Карлу Великому ключі від храму Гроба Господня і самого священного міста. Тоді ж в Єрусалимі був побудований за наказом Карла Великого спеціальний будинок для паломників, до комплексу якого входило 12 будинків і готелів, бібліотека, поля, виноградники і сад, розташовані в долині Йосафатовій.

Особливу «сервісну службу» для прочан являв лицарський Орден госпітальєрів (іоаннітів). Він бере свій початок від шпиталю при монастирі Діви Марії в Єрусалимі, де ще задовго до арабського панування приймали та лікували прочан. Але після того, як головою цього закладу став Герард, створюється братство, формується його статут, який затверджується римським первосвященником у XII ст.

Спочатку основним завданням братства була допомога хворим, а також захист паломників від розбою невірних, що піднімало бойовий дух рицарів цього Ордену. Поступово госпітальєрами створена мережа готелів у містах не тільки святої землі, але і по всьому Близькому Сході. Лицарі називали прочан «господарями», а себе їх «слугами». Часто вони допомагали прочанам грошима. Але поступово на перше місце в діяльності Ордену стали політичні цілі й лише частина рицарів Ордену допомагали паломникам. [6].

2 етап – з XIII ст. (коли релігійні ордени почали допомагати паломникам в організації подорожей) до кінця XVIII ст. – це етап становлення паломництва як важливого соціально-духовного явища міжнародного рівня. Загальною рисою для паломництва цього періоду були: поява організаційних форм та створення спеціальної інфраструктури для паломників (будівництво готелів, госпіталів, доріг, створення соціальних служб, як то, медична допомога,

служби провідників, гідів, екскурсоводів тощо). Незважаючи на те, що для прочан існує низка організаційних форм, подорожі ще носять стихійний характер.

Наприклад, Мальтійський орден вів постійну роботу з організації прочанства з Європи до Святої землі. Існувала низка угод ордену з султаном Османської імперії про ненапад на мальтійські кораблі та можливість вільно курсувати водами, що контролювались турками та арабами. Здебільшого ці кораблі перевозили паломників, часто ними користувались дипломати, оскільки на кораблі під мальтійським прапором не нападали навіть пірати. Також Мальтійський орден викупував полонених, особливо якщо вони були представниками знаті та допомагав повернутися їм на батьківщину.

Для здійснення паломництва прочанам видавались паспорти, в яких церковна парафія, що відправляла паломника, рекомендувала духовній та світській владі, а також усім християнам надати йому допомогу й прийняти паломника як гостя, щоб він повернувся живим і здоровим до свого дому.

Упродовж XIII ст. й до кінця XVII ст. активно здійснюється паломництво з Русі до Святої землі. Та й в межах самої Русі виникають відомі центри паломництва. У 1598 р. Києво-Печерський монастир отримує статус Лаври, яка стає в подальшому одним із важливих центрів паломництва православного світу. У Києво-Печерській лаврі, що мала для обслуговування прочан усі необхідні складові, у XVII столітті створено аптеку, бібліотеку церковних книг, трапезну та «гостинні будинки», – своєрідні готелі для прочан.

Важливими центрами паломництва на Русі були Успенський Почаївський монастир, Троїце-Сергієва обитель (згодом Лавра), Оптина Введенська Козельська пустинь. Загалом до кінця XVI ст. у Росії діяв 771 монастир.

Паломництво в Росії з кожним століттям набувало все більшого розмаху. Останнім російським твором, написаним у жанрі «Хождений» до Святої землі були «Странствия Василя Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747». Автор цих нотаток був природженим мандрівником. Він здійснив подорож, що тривала майже все його життя (24 роки).

З *etap* – з XIX ст. до др. половини XX ст. – це етап активного функціонування паломництва як окремого соціально-духовного явища міжнародного масштабу та поява релігійного туризму.

У той час виникають та функціонують відповідні соціальні інститутами, комплекси закладів з надання послуг паломникам. Наприклад, паломницькі служби Ватикану або Російська духовна місія в Єрусалимі, Імператорське православне палестинське товариство, що займались і організацією паломництва [6].

У 1847 починає свою діяльність Російська духовна місія в Єрусалимі, яка відіграла важливу роль в організації паломництва до Святої землі. У 1882 р. створено Імператорське православне палестинське товариство (ІПТТ), в завдання якого входила не лише організація паломництва, але і справи благочинності та просвітництва. Товариство відкривало школи, шпитали в Святій землі, проводило наукову роботу, організовувало археологічні експедиції, налагодило видавничу діяльність. Саме ІПТТ у XIX ст. були видані дванадцять «Хождений в Святу землю» та всі відомі на той час нотатки паломників, починаючи з XII ст.

У той час активно починають відвідувати релігійні центри й туристи. Наприклад, перебуваючи в Росії у 1858 році Олександр Дюма відвідав Валаам та Троїце-Сергієву лавру.

Після повернення з Палестини короля Сербії і кількох російських князів до власника першої туристичної фірми Т. Кука звернувся спадкоємець англійської корони принц Уельський (майбутній король Едуард VII), побажавши відправити до Гробу Господа своїх синів, Альберта та Георга (майбутнього Георга V).

Наступним був Прем'єр-Міністр Великобританії Гладстон. Він дав Куку спеціальне завдання: освоїти для багатих англійців екскурсійні маршрути по Індії, а для багатих індусів – по Англії, оскільки вірив глава управління, що тільки туризм може налагодити дружні відносини між жителями колонії й метрополії. Очікування Гладстона виправдалися – в

індійському офісі Кука не було відбою від клієнтів. У 1878 р. генерал-губернатор Індії граф Дафферін звернувся до Кука з проханням організувати для мусульманського населення регіону паломництва до Мекки [6].

Тоді ж започатковуються релігійні подорожі з науково-пізнавальною метою. Наприклад, подорожі М. Реріха на Тибет з метою ознайомлення та вивчення святинь буддизму та індуїзму.

4 етап – з др. пол. XX ст. до наших днів – етап масового паломництва та релігійного туризму різних категорій населення в міжнародному масштабі.

Історичним фактом є те, що навіть у важкі часи паломництво не припинялось; воно тільки зменшувалось за своїми обсягами з причин підвищеної небезпеки під час подорожі, певним розривом традиційних зв'язків та руйнуванням організаційних форм паломництва.

За мирних часів однією з характерних особливостей подорожей з релігійною метою є їх власна ритмічність, часто сезонність, зумовлена, насамперед, релігійними святами, які в багатьох країнах визнані на державному рівні як національні, що сприяє утворенню масиву вільного часу й здійсненню паломницьких або релігійних подорожей. Наприклад, різдвяні та пасхальні канікули в країнах Західної Європи.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що релігійні подорожі є важливим історико-суспільним явищем із властивими їм функціями, завданнями, контингентом споживачів, що утворює значний сегмент сучасного туристичного ринку.

Список використаної літератури

1. **Бабкин А. В.** Специальные виды туризма : учеб. пос. / А. В. Бабкин. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 251 с.
2. **Любіцева О. О.** Паломництво і релігійний туризм : навч. посіб. / О. О. Любіцева, О. В. Романчук. – К., 2011.
3. **Сапелкіна З. П.** Релігійний туризм : навч. посіб. / З. П. Сапелкіна. – К., 2009.
4. **Свірідова Н. Д.** Туризм : словник-довідник / Н. Д. Свірідова, Ю. О. Скорченко. – Луганськ, 2009. – 310 с.
5. **Устименко Л. М.** Основи туризмознавства : навч. посіб. / Л. М. Устименко. – К., 2011. – 345 с.
6. **Устименко Л. М.** Історія туризму : навч. пос. / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв. – К., 2008. – 354 с.
7. **Христов Т. Т.** Религиозный туризм : учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / Т. Т. Христов. – М., 2003. – 288 с.

Резюме

Розглядається поняття та суспільні функції релігійного туризму. Визначено етапи розвитку релігійного туризму; проаналізовано традиції та нові напрями релігійного туризму.

Ключові слова: релігійний туризм, суспільні функції, етапи розвитку релігійного туризму, традиції та напрями розвитку релігійного туризму.

Summary

Ustymenko L. Religious tourism as historical and social phenomenon

The article present conception and social functions of religious tourism. Defined stages of development of religious tourism. Description is given to traditions and new directions of religious tourism.

Key words: religious tourism, social functions, stages of development, tradition and new direction of religious tourism.

Анотація

Рассматривается понятие и социальные функции религиозного туризма. Определено этапы его развития. Дано характеристику традициям и новым направлениям религиозного туризма.

Ключевые слова: религиозный туризм, социальные функции, этапы развития, традиции и новые направления религиозного туризма.

Надійшла до редакції 23.11.2013 р.